

РУСЕЛИНА НИЦОЛОВА (СОФИЯ)

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА АКТУАЛНОТО ЧЛЕНЕНИЕ В БЪЛГАРСКОТО СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ

1.0. Повечето от авторите, писали за актуалното членение на изречението, правят своите наблюдения върху прости изречения, които по-често се разглеждат изолирано от контекста. На сложното изречение досега е обръщано малко внимание — на пръсти се броят работите, които имат за обект актуалното членение в тази по-голяма и по-сложна комуникативна дялост.¹ Тук ще се опитаме да поставим и да разгледаме най-общо някои проблеми, свързани с актуално-синтактичната структура на българското сложно изречение. На тази степен на анализа ще се помъчим да се абстрахираме от контекста (макар че не винаги това е напълно възможно) и да насочим вниманието си върху изолирани от контекста сложни изречения.

1.1. Сложното изречение е самостоятелна комуникативна единица, съставена от отделни изказвания, които влизат в различни взаимоотношения помежду си и могат да имат както еднаква, така и различна комуникативна стойност в рамките на цялото. В сложното изречение различаваме два основни вида свързване между съставлящите го изказвания: верижно свързване и кондензационно свързване.² При верижното свързване сложното изречение представлява поредица от съобщения, които по своята комуникативна стойност са напълно или относително равноправни в рамките на цялото. Верижното свързване се проявява в два варианта: съединително свързване и композиционно свързване.

1.2. Съединителното свързване е най-простият вид свързване на изказванията в сложното изречение, твърде близък до свързването между отделни прости изречения в текст. Характерно за това свързване е, че всяко от изказванията е относително самостоятелно, като между отделните изказвания има само тази връзка, че те се отнасят към обща хипертема — напр. описание на герой, на предмет, на обстановка, на пейзаж и т. н.

Напр. (1) Поляната тъмнееше и безбройните жълти иглики леко се

¹ F. Daneš, *Vedlejší věty účinkově přirovnávací se spojkou než aby*, *Naše řeč* 37, 1954, 12—22; *Konfrontační souvětí se spojkami jestliže, zatímco, aby, když*, *Naše řeč* 46, 1963, 113—130; St. Žaža, *K problematice větosledu a aktuálního členění podřadného souvětí v ruštině*. Cs. přednášky pro VI. mezinár. sjezd slavistů, Praha 1968, 175—179.

² F. Daneš, *Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text*, in: *Papers on Functional Sentence Perspective*, Prague 1974, 116.

полюляваха като запалени свещи (ИЙ, Ип, с. 191); (2) Люлее се морето на зрелите жита, трепти въздухът, белеят се като бели птици забрадките на жетварките (ИЙ, Ип, с. 145).

Комуникативната структура на горните примери може да бъде представена така:³ (1) $T_1 - P_1 T_2 - P_2$; (2) $P_1 - T_1 P_2 - T_2 P_3 - T_3$. В (1) словоредът е обективен, а в (2) — субективен. (Тъй като въпросът, дали съществува транзитна част и в сложното изречение, се нуждае от специално проучване, тук ще опишваме комуникативната структура на изказванията в сложното изречение по класическия начин — чрез откриване на тема и рема, респ. на тематичен и/или рематичен комплекс, както прави Ф. Данеш.)

1.3. При верижното композиционно свързване отделните изказвания са по-тясно свързани помежду си, тъй като имат общи елементи, които може да играят и еднаква, и различна роля в комуникативната перспектива на предикативните единици. Един от най-честите случаи е когато отделните изречения имат една и съща тема, а различни реми.

Напр. (3) Индже погледна стареца под око и едва забелязано се усмихна (ИЙ, И, с. 142) — $T_1 - P_1 T_2 = T_1 - P_2$.

Също така често се срещат случаи, когато темите на отделните изречения не представляват просто повторение на темата на първото изречение, а са свързани семантично с нея.

Напр. (4) Тя не беше в първата си младост, но беше хубава, чертите на лицето ѝ бяха едро и твърдо очертани, в цялата ѝ външност имаше достойнство на царца (ИЙ, И, с. 150) — $T_1 - P_1 T_2 = T_1 - P_2 T_3 \rightarrow T_1 - P_3 T_4 \rightarrow T_1 - P_4$.

Специално изследване трябва да опише всички варианти на композиционното свързване.

2.1. Кондензационното свързване на изказвания в сложното изречение също така бива два вида: двойна кондензация и единична кондензация. При кондензационното свързване предикативните единици се различават по своята комуникативна стойност в рамките на сложното изречение. При двойната кондензация едната от предикативните единици (може да бъде и съчетание от предикативни единици) е по-слабо натоварена комуникативно, представлява фон, експозиция за другата, респ. за съчетанието от предикативни единици, които носят по-съществената част от информацията, представляват кулминация. Термините експозиция и кулминация, употребявани от Св. Иванчев, са по-подходящи в разглеждания случай от термините тема и рема в тяхната класическа дефиниция, но ние ще продължим да използваме старите термини, като под тема разбираме по-слабо натоварената комуникативно част от изказването, а под рема — по-силно натоварената, т. е. излизаме от схващането за комуникативния динамизъм на изречението, развито в трудовете на Ян Фирбас. И така, при двойната кондензация темата и ремата на сложното изречение са отделни изказвания, т. е. в сложното изречение има тематичен и рематичен комплекс. Двойната кондензация е характерна преди всичко за т. нар. двучленни слож-

³ В комуникационните формули ще използваме следните означения: Т — тема, Р — рема, Т⁺ — тематичен комплекс, Р⁺ — рематичен комплекс, = — еднаква с, → — семантически свързана с.

ни съставни изречение (по терминологията на Н. С. Поспелов) — с подчинени обстоятелствени изречения. В повечето случаи подчиненото изречение се подлага на тематизация, то е по-слабо натоварено комуникативно от главното и това е в съгласие с граматическата му природа на зависима част.

Напр. (5) Когато подвигна очи (T⁺), месецът беше изгрял (P⁺) (ИЙ, Ш, с, 15); (6) Ако някъде се съберяха двама или трима (T⁺), разменяха набързо по някоя дума и се разделяха (P⁺) (ИЙ, Югл, с. 86).

Възможно е обаче и подчиненото изречение да има рематичен характер по отношение на главното. Рематичността на подчиненото изречение може да е свързана с най-общото, видовото значение на сложното изречение — напр. подчинените изречения за последица по-често са кулминация в сложното изречение.

Срв. (7) И той стигна до там, че отвърна от себе си най-близките си хора (ИЙ, И, с. 127) — T⁺ — P⁺.

Рематичността на подчиненото изречение може да се дължи и на конкретното му семантично съдържание, което в дадения контекст е по-силно натоварено комуникативно.

Срв. (8) Всичко това беше премислил Индже (P⁺), докато беше на легло (T⁺) (ИЙ, И, с. 139); (9) ... султанът за миг беше при Косана, вдигна бича и го заудря по главата, по лицето — вред, гдето свари. (10) Удря го, докато се умори... T⁺ — P⁺ (ИЙ, Нвс, с. 36) — в (8) подчиненото изречение с *докато* е експозиция за главното (словоредът е субективен), а в (10) подчиненото изречение с *докато* е кулминация на извазането.

При двойната кондензация функционалната перспектива на сложното изречение се изгражда от две съотнасящи се части — единични изказвания или комбинация от изказвания, като собствената функционална перспектива на отделните изказвания има второстепенно значение пред функционалната перспектива на цялото.

2.2. При единичната кондензация функционалната перспектива на сложното изречение се изгражда върху основата на функционалната перспектива на едното от изказванията, като другото изказване се включва в състава на неговата тема или рема. В този случай неравносътността в комуникативно отношение между двете изказвания е много по-голяма, отколкото при сложните изречения с двойна кондензация, и връзката между двете изказвания е по-тясна. На единична кондензация се подлагат най-често подчинени изяснителни изречения — подложни, допълнителни, сказуемно-определителни и подчинените относителни изречения — определителни, подложни и др.

Напр. /11/ Не знаеха какво да правят... (ИЙ, И, с. 124) — T₁ (нулева) — P⁺ P⁺ = P₁(P₂T₂ нулева = T₁).

В този пример и в двете изказвания има нулева реализация на темите, известни от предходния контекст. Характерна особеност на темата въобще е, че тя може да има цялостна нулева реализация, ако фактори от граматическо естество не пречат за това, докато ремата никога не може да се яви в цялостна нулева реализация — само някои нейни елементи, известни от предходния контекст, може да бъдат изпуснати.

Напр. /12/ „Гунупарти“ се наричаше Бонапарт при Балкана, както при Нил — „Бунаберди“ (ИВ, Уи, с. 373) — във втората предикативна единица е изпусната не само темата, но и част от ремата — *се наричаше*.

2.3. Двата основни вида свързване на изказванията в сложното изречение — верижното и кондензационното — съвпадат в общи линии със съчинителното и подчинителното свързване на предикативните единици в него. При това обаче не са изключени и различия — напр. при някои разновидности сложни съставни изречения се открива верижно композиционно свързване на изказванията (вж. за това по-долу), при сложните съчинени градационни изречения с *не само ... но и* бихме могли да говорим за двойна кондензация и т. н.

3.1. До тук се опитахме да набележим най-общите особености на комуникативната структура на българското сложно изречение. Сега ще разгледаме функционалната перспектива на някои сложни съставни изречения не само като илюстрация на изказаните по-горе твърдения, но и за да покажем по-конкретно сложното взаимодействие между граматическа, семантична и комуникативна структура на сложното изречение.

4.1. Един от най-ярките примери за единична кондензация намираме в сложните изречения с подчинени определителни рестриктивни изречения. (Още през 19 век в българските граматики, не без чуждо влияние, намира място една класификация на определителните изречения в семантичен и комуникативен аспект. Става дума за двудялбата, предадена с по-новата терминология на английската, френската и немската граматика така: рестриктивни, детерминативни, необходими определителни изречения и нерестриктивни, експликативни, свободни определителни изречения.⁴

Рестриктивните определителни изречения служат като актуализатор на определяемото от главното изречение, като чрез съответна характеристика отделят определяния предмет от другите предмети от същия клас, стесняват обема на понятието, означено с определяемото. Поради това подчинените определителни рестриктивни изречения са необходим компонент към главните, които без тях съществено променят семантиката си. Главното и подчиненото изречение са така тясно свързани, че разделянето им в две отделни изречения е невъзможно.

Срв. (13) Жаргон е за мене всеки език, на който не е писал още поне един гениален човек (ПЯ, ВпВ, с. 37) — *Жаргон е за мене всеки език. На него не е писал още поне един гениален човек.

За разлика от рестриктивните, нерестриктивните определителни изречения не служат за актуализация на определяемото, тъй като предметът, означен с него, е определен, отделен от останалите предмети от същия клас по някакъв начин — напр. чрез определения, обикновени и обособени, чрез приложения в самото изречение или в по-тесния или по-широк контекст, в ситуацията, познат е на слушателя и на говорещия и т. н. Също така определяемото не се нуждае от актуализация, когато означава единствен предмет. В сложните изречения с определителни нерестриктивни изречения е налице тази „чиста относителност“, за която говори А. А. Потемня — „полное равенство по обьему относительного местоимения с именем, к коему оно относится“.⁵ Нерестриктивните определителни изречения носят

⁴ По-подробно по този въпрос вж. у Р. Ницолова, *Определителните изречения в съвременния български книжовен език* 1, Годишник на СУ, Фак. по слав. фил., т. 64/1, София 1970, 309—315.

⁵ А. А. Потемня, *Из записок по русской грамматике* 3, Харьков 1899, 347.

ново съобщение за този предмет, което придвижва напред разказа. Затова главното и подчиненото изречение са относително самостоятелни в комуникативно отношение и може да бъдат разделени едно от друго в две самостоятелни последователно следващи прости изречения.

Напр. (14) В салона се тъпяха министри, консули, офицери, между които като омаяна стоеше нашата Мария (ГС, ОЗщ, с. 37) — В салона се тъпяха министри, консули, офицери. Между тях като омаяна стоеше нашата Мария.

И така, докато комуникационната формула на (13) е: $T_1 - P^+ P^+ = P_1 (T_2 = P_1 - P_2)$, т. е. това е изказване с единична кондензация на подчиненото определително рестриктивно изречение, комуникационната формула на (14) е: $T_1 - P_1 T_2 = P_1 - P_2$, т. е. това е изказване с верижно композиционно свързване на съставките, както при сложните съчинени изречения или при последователност от отделни изречения в свързан текст. С други думи, докато при сложните съставни изречения с подчинени определителни рестриктивни изречения има паралелизъм между граматичната, семантичната и комуникативната структура, при сложните съставни изречения с подчинени нерестриктивни изречения семантичната и комуникативната структура влизат в известно противоречие с граматичната структура на сложното изречение, главен признак на която е отношението на синтактично подчинение между двете предикативни единици.

4.2. Особена разновидност на сложните изречения с нерестриктивни определителни изречения са сложните изречения, в които среднородового относително местоимение *което* замества цялото главно изречение, функционира като знак за неговата номинализация в подчиненото изречение.⁶

Напр. (15) ... ношеска до заранта светела свещ в стаичката му над бакалницата, което породило съмнение (ИБ, Ч, с. 331) — $T_1 - P_1 T_2 = (T_1 - P_1) - P_2$.

В този случай верижното композиционно свързване в сложното изречение се явява в специфичен вариант — темата на подчиненото изречение не съпада с част от предходното съобщение, а с цялото предходно съобщение. Поради това верижното композиционно свързване се доближава до свързването с единична кондензация на главното изречение.

4.3. И сложните изречения с определителни рестриктивни изречения имат варианти с различия в семантичната и комуникативната структура, свързани и с формални различия. В най-често срещания вариант подчиненото определително изречение стои след определяемото от главното изречение, т. е. намира се в интерпозиция или постпозиция спрямо главното изречение. Релативът от подчиненото изречение „повтаря“ определяемото от главното изречение, употребен е определено свързано.⁷

Напр. (16) Малкото мъже, които бяха останали, бяха мирни занаятчи... (ИЙ, Югл, с. 87); (17) И ако всичко това беше нещо, което можеше да открадне, тя би откраднала на драго сърце (ИЙ, Б, с. 63).

В зависимост от мястото на определяемото във функционалната перспек-

⁶ По-подробно за тези изречения вж. у Р. Нидолова, *цит. съч.* 343—345.

⁷ Срв. З. С. Хъррис, *Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре*, in: Новое в лингвистике 2, Москва 1962, 563.

тива на главното изречение определителното рестриктивно изречение се подлага на тематизация (вж. 16) или на рематизация (17).

Освен определено свързано релативът в подчиненото определително рестриктивно изречение може да бъде употребен и неопределено свързано, като означава генерично предмет, чийто диференциален признак е предикатът на подчиненото изречение. В този случай не релативът „повтаря“ определямото от главното изречение, а определямото, което стои след подчиненото изречение, го „повтаря“, замества в другата предикативна единица — затова можем да го наричаме определяемо само условно.

Напр. (18) Който се учи, той ще сполучи (Посл.); (19) Продаваше ги и каквото изкарваше, изпиваше го (ИИ, Етб, с. 268); (20) Коего имаш да вършиш днес, не го оставяй за утре (Посл.).

Комуникативната структура на разглежданите сложни изречения се характеризира с единична кондензация на подчиненото изречение, както комуникативната структура на сложните изречения с определено свързана употреба на релатива. Да сравним комуникационните формули на (16) и (18):

$$(16) \quad T^+ - P_1 T^+ = T_1(T_2 = T_1 - P_2)$$

$$(18) \quad T^+ - P_2 T^+ = (T_1 - P_1) T_2 = (T_1 - P_1)$$

Както се вижда от формулите, различията между (16) и (18) са в това, че в (16) темата на подчиненото изречение *което* е про-реализация на темата на главното изречение, а в (18) темата на подчиненото изречение е самостоятелна, като темата на главното изречение е характеризираният в предходното подчинено изречение генеричен предмет. Следователно, *той* в (18) се сближава по функция с *което* в (15) — и в двата случая местоименията служат като номинализатори, но в (15) на номинализация се подлага главното изречение, а в (18) — подчиненото. Освен това номинализацията в двата случая е от различен вид: в (15) имаме най-абстрактния вид номинализация — сентенциализацията, когато цялото предходно изказване, съставено от една или повече предикативни единици, фигурира като отделен предмет в следващото изречение, т. е. това е номинализация с метаезиков характер, докато в (18) *той* означава субекта на подчиненото изречение след приписването му на признак от предиката в същото изречение. Корелатът в случаи като (18) може да се изпусне — напр. (21) Който се учи, ще сполучи. (Тук няма да засягаме обширния въпрос за корелатите в сложните относителни изречения, за тяхната облигаторност и факултативност, за мястото им в сложното изречение, за синтактичната и комуникативната им функция и т. н.)

5.1. Направеният анализ на отделни видове сложни изречения показва колко сложно е взаимоотношението между граматичната, семантичната и комуникативната структура на сложното изречение. Вариативността при реализирането на това отношение е доста голяма не само при отделните видове, но и в рамките на един вид. Тук ние разгледахме само основните видове комуникативни структури в сложното изречение. В сложните смесени изречения, съставени от повече предикативни единици, картината е много по-сложна — често се наблюдават многостепенни групирания на изказванията в рамките на сложното изречение.

Да разгледаме комуникативната структура на следното сложно смесено изречение:

(22) Даде мостра на кърджията си, на Михаля, и когато изпразни колата и тегли на хана, първата му работа беше да разпита Темелка ханджията (ИЙ, Бс, с. 220). —

T_1 (нулева) — $P_1 T^+ — P^+$

$T^+ = (T_2 = T_1 — P_2 T_3 = T_1 — P_3) P^+ = (T_4 \rightarrow T_1 — P^{++})$

$P^{++} = (T_5 = T_1 — P_5) —$ тук са застъпени и верижното композиционно свързване, и единичната, и двойната кондензация на изказвания.

Проучването на актуалното членение на сложното изречение прави своите първи крачки в отделните славянски езици. Обстойното изучаване на проблеми като: формално изразяване на актуалното членение в сложното изречение, отношението между синтактичната структура и актуалното членение, отношение между общото значение на отделните видове сложни изречения и комуникативната им структура, отношение между частното семантично съдържание на отделните изречения от даден вид и актуалното им членение, като се отчита и мястото им в по-широкия контекст и т. н. несъмнено ще тласне напред развитието не само на теоретичния, но и на описателния синтаксис.

Източници на примерите

- ИВ, Уи — Иван Вазов, Учител по историята, Съч. в 4 тома, т. 2, 1942
ИВ, Ч — Иван Вазов, Чичовци, Събр. съч., т. 5, София, 1942
ИЙ — Йордан Йовков, Събр. съч., т. 3, София, 1956, Б — Божура, Етб — Една торба барут, И — Индже, Ип — На ягликина поляна, Нвс — Най-вярната стража, Ш — Шибил, Югл — Юнашки глави
ГС, Озщ — Георги Стаматов, Откога Заговори са щастливи, Съч., т. 1, София, 1961
ПЯ, ВпВ — Пейо Яворов, В полите на Витоша, Събр. съч., т. 3, София, 1960

